

Octavio Paz yéetel u máasewal kaajilo'ob México.

Eleuterio Olarte Tiburcio

México, D.F. u wináalil marzo ti' 2014

Octavio Paz jach kajóolta'ab tu yóok'lal tu beetaj u meyajil aj ts'íib, aj ik'ilt'aan yéetel tumen tu táan óoltaj xan u noj lu'umil México ti' táanxel lu'umilo'ob, meyajó'ob tu'ux áantanaj utia'al u mu'uk'ankunsa'al u meyajil ts'íib yéetel ti' u pa'ajo'olil bix je'el u nojbe'enkunsa'al u kuxtal u kajnáalilo'ob le k lu'uma'.

Tu táankelemil ka tu káajsaj u yu'ubik u k'a'ana'anil u k'ajóoltik le úuchben miatsilo'ob est'lajo'ob tu lu'umil Méxicoo', tu yóok'lal le je'ela' tu beetaj ya'abach ts'íibo'ob tu yóok'lal u kaajilo'ob Mesoamerica, ichil u ts'íib: "Obras maestras de México en París", ts'íibta'an tu wináalil marzo ti' 1962, ku ya'alike' u máasewal kaajilo'ob Americae' tu juunal nojbe'enchajo'ob, ka'alikil u kaajilo'ob le ku ya'ala'al úuchben yóok'olkaabo' tu paklan k'exajo'ob tuláakal le ba'alo'ob u yojelo'obo', jump'éeel ba'al jach jela'an bix úuchik yéetel u kaajilo'ob America, le je'elo'oba' leti'ob pat tuláakal le ba'al u yojelo'obo', je'el bix paak'al, u nu'ukulil u séebtal u meyajó'ob, le ts'íibo' yéetel uláak' jats'utstak meyajó'ob:

"...U kaajilo'ob Andes yéetel Mesoamericae'...tu juunal síijo'ob yéetel nojbe'enchajo'ob. Kex wa ka'ap'éeel k'áak'nab jatsmilo'ob ti' u chúuka'an kaajo'obe', kex wa leti'obe' jatsa'aniko'ob xan ichil leti'ob tumen tikin lu'umilo'ob, wiiitso'ob yéetel ka'analtak k'áaxo'obe', kex wa mina'an ti'ob mixjuntúul ti' le alak'bil ba'alche'ob yaan ti' le táanxel noj xóoxot' lu'umilo'obo'...tu yilajo'ob u k'a'abetil u patiko'ob tuláakal ba'al k'a'ana'an ti'ob, le paak'alilo', u nu'ukulilo'ob ba'ate'elil yéetel le ts'íibo', u yumtsilo'ob yéetel u xak'alil eek'o'ob. Ku ts'o'okole' tu káajsajo'ob xan tak ba'alo'ob ma' káajsako'obi': le ixí'imo', jump'éeel ba'al mil ja'ab káajak u pak'iko'ob utia'al u jaantiko'obe', ma' k'áaxil xíiwí, jump'éeel xíiw ku taal ti' u nu'upul ka'akúul xíiw xan, u beeta'al beyo' jump'éeel ba'al síij ti' u tuukul wíinik. U "patiko'ob" ixí'ime' jump'éeel ba'al asab nojbe'en ti' u patiko'ob u múulo'ob, u yúuchben tsikbaló'ob wa u yik'ilt'aano'obo'. Le óolal túun ma' jela'an u yila'al u ketiko'ob yéetel u yumtsilo'obi'. Wa jach jaaj le tojil bej unaj u xíimbaltik wíinik leti' le u yaabiltik le ba'alo'ob u patmajilo', jach uts túun ka u tukult ixí'ime' yumtsil xan. U jach kí'iki' óolil túun le ba'ala', leti' le u jaanta'al le yumtsila' "... "ixí'ime' ma' chéen u neek'il kuxtali', leti' le u jach yutsil ba'al u patmaj wíiniko'..."

Ichil u ts'íib "Reflexiones de un intruso", ts'íibta'an tu kaajil México tu ja'abil 1986 yéetel ts'a'ab k'ajóoltbil ichil *Revista Vuelta* No. 22, ti' u wináalil enero ti' 1987, leti'e' ku chíimpoltik u mu'uk'a'anil le máasewal kaajo'obo', ku ya'alike' úuchben miatsilo'ob tu'ux jumpuli' ma' tu yoksajubáajo'ob u yaanal kaajilo'ob yóok'olkaabi':

"U k'ajlayil kaajo'obe' leti' le u k'ajlayil le ba'atelilo'ob tu'ux táakpanajo'obo' wa u táakmuk'ta'alo'ob tumen uláak' kaajo'obo' yéetel xan le jejeláas tuukulo'ob ku taasa'al ti'obo', bix jets'a'an u meenta'al wa ba'ax meyajilo'ob yéetel chíikulilo'ob xan. Je'el bix suuk u yúuchul yéetel kuxa'antak ba'alo'obe', k'ajlaye' jump'éeel ba'al ya'abtéenak xan suuk u yúuchul yéetel yaan k'iine', ku jela'antal xan le bix u yúuchulo'; u jelpajal ba'ale' ku taal ti' u xa'ak'ta'al wa u tsa'ayal ka'ap'éeel ba'al. Ti' u yúuchbenil tu juunal anik Mesoamericae' ti' u taal ka'ap'éeel ba'alí':

u nojbe'enil yéetel u nuumilo'. U nojbe'enil tumen ku chíikpajal ichil le jayp'éel kaajo'ob jach chéen tu juunal síijo'obo': mixba'al u p'axmaj ti' le uláak' kaajo'obo'..."

Tu ye'esaj xan u jak'a'anil u yóol tu yóok'lal u ts'íib le máasewal kaajo'obo', ku ya'alike' le oochelo'ob bin ku chíikpajal ichil u ts'íibo'obe' ma' bin chéen oochelo'obi', ku ya'alike' jach tu jaajil chowak ts'íibo'ob tu'ux ku tsikbalta'al ba'alo'ob tu yóok'lal u k'ajlayil, u yumtsilo'ob, yéetel uláak' jejeláas ba'alo'ob u yojelo'obo':

"U na'ata'al u ts'íib maayaobe', jump'éel meyaj ma' ts'o'okoki', ku meentik k túumbenkunsik k paakat ti' maanal mil ja'abo'ob u k'ajlayil le kaajo'. Yáax ba'al ku meentik u ja'ak'al u yóol máake' leti' le ba'ala': maayaobe' ma' chéen u xaaka'alil [,] u péek eek'o'ob ku meentiko'obi',...ba'axe' u ts'íib yéetel u póolbil oochelo'obe' ku t'aano'ob tu yóok'lal u kuxtal ya'abkach ajawo'ob, bix k'uchik u meentiko'ob u ajawil, u ba'atelilo'ob, u náajaltiko'ob ba'atelilo'ob, u kilí'ich meyajob ku tich'iko'ob ti' u yumtsilo'ob yéetel bix úchik u kímil ya'ab ti' le ajawo'obo'..."

"...le oochelo'obo' je'el u páajtal u xo'okole'. Ma' tu ye'esik chéen u yoochelil ts'íibi': leti' le ts'íibo'. Ma' keet yanik yéetel le bix u na'ata'al bejla'o', ma' chéen oochelo'obi': u beelale' chíiklal-oochel. Le máax beetmilo' le ka tu much'kíinsaj yéetel ka tu tsolantaj le oochelo'obo' tu yóotaj u ye'esik jump'éel chowak ts'íib. Le ba'ax ku ye'esika', yáaxe' ku t'aan tu yóok'lal úuchben ba'alo'ob jach tu jaajil ucha'an: ba'ate'elilo'ob, u bisa'al paaliltsil,...u báaxalil poktapok wa jump'éel u súutukil ichil u kuxtalilo'ob...ba'ale' le ba'ax ku ye'esiko'oba' ku t'aan xan tu yóok'lal u yumtsilo'obo', le bix much'a'antak le oochelo'oba ku beetik u múul meyajob xan utia'al ka anak tsolxikino'ob wa u ts'áajik na'atbil uláak' wa ba'ax jela'an ti' le ba'ax ku pakta'al ti' le oochelo'obo'".

Tu yóok'lal xan le je'ela' ku ya'alike' u yúuchben kaajilo'ob Méxicoe' tu kanajo'ob xan bix u meentiko'ob noj kaajo'ob tu'ux ku yantal ka'ach koonol, u meenta'al patk'abilo'ob yéetel tu'ux ku meenta'al xan kilí'ich meyajob utia'al u tí'ich'il ti' u yumtsilo'obo'. Le tuukul je'ela' ma' tu keetchajal yéetel u t'aan le máaxo'ob úuch káajak u ya'aliko'obe' le je'elo'oba' jach chéen kilí'ich kúuchilo'ob:

"Tak ma' úuche' ku tukulta'ale' u noj kaajilo'ob Mesoamericae' ma' jach noj kaajo'obi', kilí'ich kúuchilo'ob tu'ux chéen kajakbal ajk'iino'ob yéetel wa jaytúul u jo'olpóopilo'ob kaaj. Bejla'e' k ojele' jach tu jaajil noj kaajo'ob, kúuchilo'ob tu'ux ku yúuchul ka'ach koonolil, u pa'ajo'olil u tso'olol u kuxtal kaaj, u pa'ajo'olta'al ba'atelil yéetel tu'ux ku meenta'al xan kilí'ich meyajob utia'al u tí'ich'il ti' u yumtsilo'obo'. Jump'éel ti' u jach nojbe'en ba'al tu patajo'obe' leti' le paak'alilo', tumen wa mina'an ka'ach le je'ela' ma' tu páajtal u yantal xan u kuxtal le noj kaajo'obo'. Uláak' ba'al xan jach k'a'abete' leti' u beeta'al patk'abilo'ob yéetel le koonolilo'..."

U ts'íibolal u yúuchul ts'íib tu yóok'lal u kaajilo'ob Mesoamericae', jump'éel ba'al yaan tak bejla' ti' u lu'umil Méxicoe', ichil u ts'íib: "El arte de México: Materia y Sentido", tsíibta'an tu noj kaajil México, u yáax k'iinil ti' u wináalil septiembre ti' 1977, ku t'aan tu yóok'lal tuláakal le ba'alo'ob pata'an tumen le úuchben máasewal kaajo'obo' je'el bix *cero*:

“... ya’ab le ba’alo’ob tu patajo’obo’, ichil le je’elo’oba’ yaan ka’ap’éeel jach nojba’altak: cero yéetel u yúuchul xookolil tu’ux ken k’e’exek u kúuchilil tu’ux yaan jump’éeel xookolile’ ku k’expajal u buka’ajil le xookolilo’. Le ka tu patajo’ob le ka’ap’éeel ba’alo’oba’, tu lu’umil Indiae’ ma’ili’ ma’ káajak u k’a’abetkunsal ba’alo’ob beya’, ku ts’o’okole’ tu juunal tu patajilo’obo’. Mesoamericae’ ku ka’a ye’esik to’on, jump’éeel kaaje’ ma’ tu páajtal u p’i’isil chéen tu yóok’lal bix u meentiko’ob wa ba’axi’, k’a’ana’an xan u ch’a’ajo’olta’al u tuukul, u jejeláas u jats’utsil meyajilo’ob, u toj kuxtalil yéetel u pa’ajo’olil u tso’olol u kuxtalil kaaj’”.

Octavio Paz ku chíimpoltik xan le jejeláas jats’uts meyaj ku meentik le máasewal kaajo’obo’, ma’ chéen tu ye’esajo’ob u jats’usil jump’éeel ba’ali’, ichil le ba’alo’ob tu patajo’obo’ múul anik u jats’utsil yéetel u yutsil tuukulil tu yóok’lal yumtsilo’obo’ wa u k’a’abetil jump’éeel ba’al, le je’ela’ u k’áat u ya’ale’ ma’ tu patiko’ob jump’éeel ba’al jach chéen tu yóok’lal u jats’utsili’, tu patajo’ob tumen u nu’ukulil tu’ux ku yets’tal u muuk’il le yumtsilo’obo’, le ba’ala’ ma’ keet anik yéetel le bix u meenta’al ba’alo’ob tu lu’umilo’ob chik’ino’, tu’ux jats’uts ba’alo’obe’ ku meenta’al chéen tu yóok’lal u jats’utsil, tu yóok’lal le je’ela’ ku ya’alik beya’:

“Le t’aan jach ma’alob u ye’esik bix le jats’uts ba’alo’ob pata’an tumen u kaajilo’ob Mesoamericae’ *chiikbesajil*. Le Jats’utstak ba’alo’obo’ yaan u t’aano’ob, chéen ba’ale’ le ba’ax ku ya’aliko’obo’ ku ya’aliko’ob yéetel tuláakal u yóolal, le beetike’ lekéen u ya’alo’obe’ táan u *chiikbesajilo’ob*. Ba’ax *chiikbesajil*: leti’ le u ye’ets’el u k’ab ma’ chéen ti’ u tuukuli’ bey xan ti’ u yoochelil. U yoochel maaya yumtsil póola’an pak’te’ yéetel ya’abach jats’utstak chíikulilo’obe’, ma’ chéen jump’éeel oochel utia’al xokbili’, ku meyaj bey jump’éeel ts’iib/oochele’. Ti’ ku nupikubáaj xookil yéetel paakatil, ka’ap’éeel ba’al jatsa’an u na’ata’al ti’ u lu’umilo’ob chik’ino’”.

Ichil u ya’alik u jats’utsil le oochelo’ob meenta’an tumen le úuchben máasewal kaajo’obo’, ku ya’alik xane’, samat che’ej yéetel yaakunaje’ ma’ jatsa’an yanik ti’ le *a’alaj ba’alo’obo’*, ichil u ts’iib “Obras Maestras de México”, ts’iibta’an París, tu wináalil marzo ti’ 1962, ku ya’alik beya’:

“Ichil totonacase’ samat che’eje’ ku suut che’ejil: jujump’éeel ti’ le mejen oochelo’ ku chikiltik u tuch’ubil kuxtal; tuláakalo’ob ku che’ejo’ob, ba’ale’ jela’antak bix u che’ejo’ob. U jak’a’anil k óolal tu yóok’lal u ya’abil u chíikulilo’obe’, ka’ache’ ma’ tu cha’ik k ilik u jejeláasil bix u xíit’il le kuxtalilo’. Le jats’utstak ba’alo’oba’ yaan k’iine’ ki’imak u yóol yéetel yaan k’iin xane’ ma’ ki’imak u yóolo’obi’, ba’ale’ mixba’al yaan u yil yéetel le xma’ che’ejil suuk u yila’al ichil kilich kúuchilo’ob wa ichil u meyajil u pa’ajo’olta’al u tso’olil u kuxtal kaajo’obo’”.

U xak’alts’iib Octavio Paz jump’éeel nojoch áantaj utia’al k na’atik le u lu’umil Méxicoa’, jump’éeel lu’umil tu’ux múul kaja’an jejeláas miatsilo’ob yéetel tu’ux múul anik xan jejeláas t’aano’ob, le je’ela’ jump’éeel kúuchil k yaabilmaj yéetel u yóolal k pu’usik’al tumen k ojele’ u yóolale’ ti’ u taal ti’ le úuchben noj kaajo’obo’ utia’al u mu’uk’a’ankunsik xan u noj miatsilil yóok’olkaabo’. Utia’al ka béeyak k t’aan tu yóok’lal u noj lu’umil México yaan k t’aan xan tu yóok’lal u yúuchben kaajilo’obo’. U lu’umil Méxicoe’ u ye’esajil u yutsil múul kajtalil yéetel u kúuchilil u síijil úuchben noj kaajo’ob. Tak bejla’e’ le máasewal kaajo’obo’ táan u ayik’alkunsik u yóolal u noj lu’umil México yéetel u miatsilil yéetel u jejeláasil xan u t’aanilo’ob.

Utia'al ojéeltbil:

Le ts'íibo'ob ku ch'a'achi'ita'al waye' ch'aba'an ti' jump'éeel áanalte' u k'aaba'e': **México en la obra de Octavio Paz, III. *Los privilegios de la vista***. Letras mexicanas. Arte de México, FCE, Edición de Octavio Paz, u yáaxil u ka'a jóok'sa'al le áanalte'o', México, 1987

Datos del traductor:

NOMBRE: Profr. Milner Rolando Pacab Alcocer.

LENGUA INDIGENA: Maya.

LOCALIDAD DE ORIGEN: Yaxcabá.

ESTADO: Yucatán.